

Buhârî'nin Fezâilü'l-Kur'ân Bölümünün Kur'ân Tarihi Açısından İncelenmesi

Murat Bahar¹

Öz

Kütüb-i Sitte müellifleri eserlerinde *Fezâilü'l-Kur'ân/Edebü'l-Kur'ân* bölümüne yer vermekte, bölümde sevap ve fazilet içerikli bilgiler aktarmaktadır. Buhârî ise bölümde Kur'ân tarihi bilgilerini de kaydetmektedir. Nitekim Mustafa el-A'zamî, Fuat Sezgin ve Hollanda asıllı oryantalist Harald Motzki de bu tespitlerde bulunmakta, bilgilerin erken dönem Kur'ân bilincine işaret ettiğini söylemektedir. Bu itibarla çalışmada Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünde yer alan Kur'ân tarihi bilgisi analiz edilmekte ve bilgileri aktarma usûlü sorunsal addedilerek cevap aranmaktadır. Çalışma, Kur'ân tarihi birikimine bir muhaddisin tespit ve yaklaşımlarını kazandırma amacındadır. Tarihsel verilerin tespiti, doküman analizi ve analitik değerlendirme yöntemleriyle yapılan araştırmada Buhârî'nin, bölümün ilk 8 bâbında, yani ilk 26 rivayetinde Kur'ân tarihi bilgilerine yer verdiği tespit edilmektedir. Bu bâb ve rivayetlerin vahyin nüzul süreci, indirildiği lehçe/dil, Kur'ân'ın cem'i, istinsahı, sûrelerin tertibi gibi konulara dair bilgiler içerdği sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla Buhârî'nin, rivayetleri tematik olarak tasnif ederken Kur'ân tarihinin temel meselelerine dair bakış açısı kazandırmak istediği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mushaf, Buhârî, Kur'ân Tarihi, Fezâilü'l-Kur'ân, Rivayet.

Bahar, Murat. "Buhârî'nin Fezâilü'l-Kur'ân Bölümünün Kur'ân Tarihi Açısından İncelenmesi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 9/3 (Eylül2025), 879-898. <https://doi.org/10.32711/tiad.1708432>.

Geliş Tarihi	28.05.2025
Kabul Tarihi	21.08.2025
Yayın Tarihi	30.09.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı, Burdur, Türkiye, muratbahar25@gmail.com, ORCID:0000-0001-7694-329X.

An Analysis of al-Bukhārī's Chapter of Fezāil al-Qur'ān in terms of the History of the Qur'ān

Murat Bahar¹

Abstract

The compilers of the *Kutub al-Sitta* included chapters titled *Fazāil al-Qur'ān* or *Adab al-Qur'ān*, in which they generally transmitted traditions concerning the merits and virtues of the Qur'ān. However, al-Bukhārī also recorded historical information about the Qur'ān in this section. Scholars such as Mustafa al-A'zamī, Fuat Sezgin and the Dutch orientalist Harald Motzki have noted that these reports reflect an early awareness of the Qur'ān's historical development. Accordingly, this study analyzes the Qur'ānic historical data in al-Bukhārī's *Fazāil al-Qur'ān* section and examines his method of transmitting such information. Employing historical identification, document analysis, and analytical evaluation, the research finds that the first eight chapters -twenty-six reports- contain information about the revelation process, language, compilation, transcription, and arrangement of the Qur'ān, indicating al-Bukhārī's intention to provide insight into fundamental issues of Qur'ānic history.

Keywords: Tafsir, Mushaf, Bukhārī, History of the Qur'ān, Fezāil al-Qur'ān, Narration.

Bahar, Murat. "An Analysis of al-Bukhārī's Chapter of Fezāil al-Qur'ān in terms of the History of the Qur'ān". *Türkiye Journal of Theological Studies* 9/3 (Eylül 2025), 879-898. <https://doi.org/10.32711/tiad.1708432>.

Date of Submission	28.05.2025
Date of Acceptance	21.08.2025
Date of Publication	30.09.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Assistant Professor, Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Department of Tafsir Burdur, Türkiye, muratbahar25@gmail.com, ORCID:0000-0001-7694-329X.

Giriş

Muhammed Mustafa el-A'zamî (1932-2017) ve Fuat Sezgin (1924-2018) gibi araştırmacılara göre Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümündeki rivayet tercihleri erken İslâm toplumunda Kur'ân bilincinin nasıl şekillendiğini göstermektedir.³ Zira Buhârî hadisleri derlerken hem tematik bir bütünlük gözetmekte hem de bir konunun farklı boyutlarını çeşitli rivayetlerle aydınlatmayı hedeflemektedir. Hadisler arasında zâhîrî bir tekrar bulunsu da bu tekrarlar ilgili oldukları konuya farklı senedlerle gelen rivayetlerin metin varyantlarını ve anlam genişlemelerini yansıtarak⁴ katkı sağlamaktadır. Çağdaş hadis araştırmacılarından oryantalist Harald Motzki (1948-2019) de *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünün sadece dinî öğretiler için değil tarihsel veriler açısından da titizlikle incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁵ Bu kabilden olmak üzere yapılan araştırmalarda Buhârî'nin naklettiği rivayetlerin, konuyla ilgili müktesebâtın temel meselelerini kapsadığı bilgisine ulaşılmaktadır.⁶ Hem bâb başlıklarında hem de rivayetleri seçiminde dirayete yer verdiği,⁷ bölümleri ve bâbları kendisine özgü sebeplerle inşa ettiği belirtilmektedir.⁸ Ayrıca eserin isminde yer alan “câmi” ve “muhtasar” ifadeleri⁹ de eserin konuyla ilgili rivayetleri ihtisar ederek seçkide bulunduğunu göstermektedir. Buhârî'nin “Kitapta sadece sahih hadisleri rivayet ettim, ancak dışarıda bıraktığım sahih hadislerin sayısı daha fazladır”¹⁰ sözleri, onun rivayetler arasında tercihte bulunduğunu ve belli bir tema çerçevesinde (*'ale'l-ebvâb*) naklettiğini göstermektedir.

Buhârî'nin genelde *Sahîh*'i, özelde ise *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümü hakkında yapılan bu değerlendirmeler eserin bir konudaki bilgileri derleyip nakletmekten ziyade bilgiler doğrultusunda anlatıda bulunmak üzere oluşturulduğuna işaret etmektedir. Bununla beraber Mustafa el-A'zamî, Fuat Sezgin ve Harald Motzki gibi araştırmacıların *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümü üzerine yaptıkları söz konusu tespit ve değerlendirmeler Buhârî'nin bu bölümde Kur'ân tarihiyle ilgili bazı bilgilere temas ettiğini, onun Kur'ân tarihi açısından özel anlam ifade eden rivayetleri derlediğini göstermektedir.¹¹ Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünün ifade edilen bu önemine ve tematik yoğunluğuna rağmen bölümle doğrudan ilgili akademik bir çalışmanın yapılmadığı müşahade edilmektedir. Bazı çalışmaların içerisinde faziletlere dair rivayetlere temas edilse de bölümün Kur'ân tarihi açısından önemini ve yoğunluğunu ortaya koyan müstakil bir çalışmanın alana katkıda bulunacağı görülmektedir. Buna göre çalışmanın sorunsalı Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünde Kur'ân tarihiyle ilgili olarak yer verdiği bilgiler, söz konusu bilgilerin mahiyeti ve bu bilgilerin nasıl bir usûl ile aktarıldığıdır. Dolayısıyla çalışmanın amacı bir muhaddisin

³ Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 45-48.; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 91-93.

⁴ Geniş bilgi için bk.: el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 273-275.; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 91-111.

⁵ Harald Motzki, *The Origins of Islamic Jurisprudence*, (Leiden: Brill, 2002), 80-85.

⁶ Ekrem Yücel, “Buhârî'nin Hadisteki Garib Kelimeleri Âyetle Açıklaması (el-Câmi'u's-Sahîh Özeline)”, *Tarih Okulu Dergisi* 14/52 (Haziran, 2021), 2140.

⁷ Zekerîya Güler, “Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 13.

⁸ Saffet Sancaklı, “Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 72/ (Aralık, 2019), 25-28.

⁹ Eserin tam ismi “el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh sallallahu aleyhi ve sellem ve Sünenihî ve Eyyâmihî” şeklinde kaydedilmektedir.

¹⁰ Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 10/120.

¹¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 91-95.

Kur'ân tarihine dair tespit, tercih ve değerlendirmelerini tefsir disipline kazandırmaktır. Ayrıca *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünde yer alan Kur'ân tarihiyle ilgili bilgilerin mahiyetlerine ulaşılması, bu bilgilerin geçtiği rivayetlerin tespit edilmesi, bağlamlarının ortaya konulması da çalışmanın amaçlarından. Bu amaçlar doğrultusunda, tarihsel verilerin tespiti ve doküman analizi yöntemleri kullanılmakta, ilgili bölümdeki rivayetlerin Kur'ân tarihiyle ilgili içerikleri tespit edilmekte, rivayetler muhtevalarına göre tasnif edilerek müstakil başlıklar halinde incelenmektedir.

Çalışmada takip edilen tarihsel verilerin tespiti, doküman analizi ve analitik değerlendirmesi yöntemiyle Buhârî'nin rivayetleri yalnızca tematik bir düzende sıralamadığı, aynı zamanda rivayetlerin bağlamını oluşturmak ve okuyucuya belirli bir bakış açısı kazandırmak amacıyla Kur'ân tarihiyle ilgili bilgileri özellikle öncelediği tespit edilmektedir. Bu yaklaşım, Buhârî'nin hem bir râvi hem de belirli bir tasavvura sahip olduğunu ve hadisleri derlerken bilinçli tercihler yaptığını ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle Buhârî'nin rivayetleri nakletmeden önce Kur'ân tarihiyle ilgili tercihlerine dair zemin hazırladığı, bu zemini oluştururken de Kur'ân'ın teşekkül sürecine yönelik bilgileri öne çıkardığı görülmektedir. Bu yönüyle onun *Sahîh*'indeki fezâil bölümünün tarihsel bilinç aktarımına hizmet ettiği anlaşılmaktadır.¹² Dolayısıyla bu çalışma, hadis literatüründe genellikle ihmal edilen bir bakış açısını gündeme taşımaktadır. Zira fazilet bölümleri çoğunlukla sevap odaklı rivayetler olarak algılanmakta, bu bölümlerdeki tarihî içerikler göz ardı edilmektedir. Oysa Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümü, Kur'ân'a duyulan saygıyı ve onun üstünlüğünü vurgulamakla beraber Kur'ân'ın nüzulünden istinsahına kadar olan süreci yansıtan önemli tarihsel bilgileri içermektedir. Bu yönüyle Buhârî, Kur'ân tarihi alanına muhaddis perspektifiyle katkı sunmakta, hadislerin ibadetle ilgili boyutlarının, tarihsel yönlerinin ve ilmî içeriklerinin de dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

1. Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* Bölümü ve Diğer *Kütüb-i Sitte* Kaynaklarıyla Mukayesesi

Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümü 37 bâbdan oluşmakta, bu bâblarda 85 rivayet kaydedilmektedir. Bâbların 6'sında âyetleri, 4'ünde hadisleri bâb başlığı yapmakta, diğerlerinde ise kendi ifadeleriyle başlık oluşturmaktadır. Bâb başlıklarında Mâide 5/48, Yûsuf 12/2, Nahl 16/103, Ankebût 29/51, A'lâ 87/5-7, İsrâ 17/106, Müzzemmil 73/4, 20 âyetleri yer almaktadır. Fâtîha, Bakara, Kehf, Fetih, İhlas, Felak ve Nas sûrelerinin faziletlerine dair özel bâblar tanzim etmektedir. Bâbların altında ise bunlardan başka sûre ve âyetler yer almaktadır.¹³

Bölüm Kur'ân'ın, sûrelerin ve âyetlerin faziletlerine, Kur'ân'ı öğrenmenin ve öğretmenin önemine, tilâvet adabına dair rivayetler içermektedir.¹⁴ Hz. Peygamber'in, "Sizin en

¹² Konuyla ilgili diğer değerlendirmeler için bk.: Saliha Türkan, "Fezâilü'l-Kur'ân Rivayetlerinin Kullanımında Farklı Bir Yaklaşım: İbn Kesir'in Fezâilü'l-Kur'ân'ı", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 61-81. <https://doi.org/10.52637/kiid.906197>.

¹³ Konuyla ilgili yapılan benzer tespitler için bk.: Murat Bahar, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inde Tefsir Bilgisi", *Eskişeni* 52 (Mart 2024), 337-338.; Ayrıca *Kitâbu Fezâilü'l-Kur'ân*'ın tefsir ilmiyle ilişkisine ve önemine dair bk.: Abdulhamit Binşık, "Kitâbu't-Tefsîr ve Kitâbu Fedâilü'l-Kur'ân Çerçevesinde Bedruddîn Aynî'nin Tefsirciliği", *Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, ed. Recep Tuzcu (Gaziantep: TDV Yayınları, 2013), 408-411.

¹⁴ Buhârî'nin baskılarına göre bâb sayısı ve rivayet sayısı değişmektedir. Bu değişiklik rivayetlerin veya bâbların eklenip çıkarılmasında kaynaklanmamakta, bâb veya rivayetlerin önceki/sonraki rivayetle beraber kaydedilmesinden ileri gelmektedir. Bu sebeple makalede Muhammed Zühreyy en-Nasr'ın neşrettiği ve

hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğreteninizdir''¹⁵ buyurduğu hadis, bölümün temel vurgu noktalarından birisini teşkil etmektedir.¹⁶ Bölümde Kur'ân okumanın sevabı, kıraat usulleri, hafızlık ve hatim gelenekleri gibi konular da ele alınmaktadır. Kur'ân tilâvetinde yavaş ve ta'dîl üzere okumaya (tedvir) teşvik eden rivayetler dikkat çekmektedir.¹⁷ Bu bölüm İbn Hacer'in (ö. 852/1449) ifadesiyle Kur'ân ile meşguliyetin sadece lafzî bir okuma değil, aynı zamanda bir ibadet şuuruyla gerçekleştirilmesi gerektiğini göstermektedir.¹⁸ Bu bakımdan tilâvetin yanı sıra Kur'ân'ın ezberlenmesi, öğretilmesi ve yaşanması Buhârî'nin hadis seçimlerindeki ferdî ve toplumsal gelişime yaptığı vurguya işaret etmektedir.¹⁹

Diğer yandan Fezâilü'l-Kur'ân bölümünde Kur'ân tarihine ve diğer Kur'ân meselelerine dair rivayetler önemli bir yekûn tutmaktadır. İleride detaylı bir şekilde açıklanacağı üzere bölümdeki ilk 8 bâbın, yani ilk 26 rivayetin Kur'ân tarihiyle doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Rivayetlerin ise vahyin nüzûlü, Kur'ân'ın dili, cem'i, istinsahı, te'lîfi, vahiy kâtipleri, yedi harf, arzalar gibi temel Kur'ân tarihi konularını anlattığı tespit edilmektedir.²⁰ Dolayısıyla bu rivayetlerin doğrudan fazilet temelli olmadıkları, Kur'ân'ın tarihsel sürecine ışık tutan yönlerinin esas olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünün, fezâil bilgilerinin yanı sıra Kur'ân tarihi meselelerini de içermesi bakımından iki temel konudan oluştuğu ortaya çıkmaktadır.

Müslim (ö. 261/875), İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) gibi önde gelen muhaddisler de eserlerinde fezâil çerçevesinde nakilde bulunmaktadır. Ancak bu kaynaklar *Fezâil* veya *Edeb* bölümlerinde Kur'ân'ın bütününe, belirli sûre veya âyetlerin faziletlerine dair sevap bildiren rivayetleri bölümün tek konusu olarak nakletmektedirler. Nitekim Müslim rivayetleri çeşitli bâblar altında nakletse de²¹ *Kitâbu's-Salât* içerisinde açtığı *Fezâilü'l-Kur'ân ve mâ yete'llaku bihi* bâbında ve devam eden bölümlerde öncelikle Kur'ân âyetlerini/sûrelerini unutmanın kerâhetine ve tilâvette sesi güzelleştirmenin müstehab oluşuna dair rivayetlere yer vermekte,²² ardından fezâil ve sevab içerikli diğer rivayetleri nakletmektedir. Naklettiği rivayetlerin Resulullah'ın Fetih sûresini okuması, Kur'ân hafızlığı, fazilet ehline Kur'ân okuma, Kur'ân okunurken dinleme, Kur'ân kıraatını öğrenme, Fâtiha sûresinin fazileti, Bakara sûresinin ve son âyetlerinin faziletleri, Kehf sûresinin ve Âyete'l-Kürsî'nin fazileti, İhlas sûresinin fazileti, Mu'avvizeteyn sûrelerinin fazileti, Kur'ân'ı öğrenmenin ve fikhî hikmetlerini edinmenin önemi, Kur'ân ile amel etmenin ve öğretmenin önemi ile ilgili oldukları görülmektedir.²³ Bunlardan sonra ise yedi harf ve kıraatlar ile ilgili iki bâb açtığı ve konuyla ilgili

Dâru't-Tevkî'i'n-Necât tarafından basılan nüshanın esas alındığı ve rakamsal tespitlerin bu baskıya göre verildiği belirtilmelidir.

¹⁵ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 21.

¹⁶ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 21. Ayrıca bk.: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, nşr. Muhibbuddin el-Hatîb, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 9/49.

¹⁷ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2.

¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/52.

¹⁹ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1980), 85-87.

²⁰ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.; Benzer tespitler için bk.: Murat Bahar, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inde Tefsir Bilgisi", 337-338.

²¹ Müslim'in faziletlerle ilgili nakilleri ve değerlendirmeler için bk.: Ömer Faruk Akpınar, "Fezâilü'l-Kur'ân Edebiyatı". *İSTEM* 17 (Aralık 2011), 177-194.

²² Müslim, "Kitâbu's-Salât", 32-34 (No. 224'ten 236'ya kadar).

²³ Müslim, "Kitâbu's-Salât", 32-48 (No. 224'ten 274'e kadar).

rivayetleri naklettiği görülen Müslim, ilgili yerlerde bazı âyet ve sûrelerin okunuşlarını kaydetmektedir.²⁴

İbn Mâce, *Kitâbu'l-Edeb* bölümünün *Sevâbu'l-Kur'ân* bâbında,²⁵ Kur'ân'ı öğrenmenin ve okumanın önemine, Fâtiha, Mülk ve İhlâs sûrelerinin faziletlerine dair rivayetler nakletmektedir. Rivayetlerin tamamının içeriği fazilet ve sevap kapsamındadır.²⁶ Ebû Dâvûd *Kitâbu's-Salât* bölümünün *Ebvâbu Fezâilü'l-Kur'ân* bâbında²⁷ Kur'ân öğrenmenin ve öğretmenin sevabı, Fâtiha, Âyetü'l-Kürsî, İhlâs, Mu'avvizeteyn sûrelerinin faziletleri, Kur'ân'ı tertil üzere okumanın önemi, Kur'ân'ı ezberlemenin önemi, unutmanın yerilmesi konularını içeren rivayetleri nakletmektedir.²⁸ Ardından ise yedi harf ile ilgili bazı fezâil rivayetleri kaydetmektedir.²⁹ Tirmizî ise *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünde³⁰ Fâtiha, Bakara, Âyetü'l-Kürsî, Âmenesresûlû, Âl-i İmrân, Kehf, Yâsîn, Duhân, Mülk, Zilzâl, İhlâs, Mu'avvizeteyn sûrelerinin faziletlerine dair rivayetleri nakletmektedir.³¹ Bunların ardından ise Kur'ân'ın bizzat kendisine dair, okuma, ezberleme, öğrenme ve öğretmeye yönelik çeşitli sevap ve fazilet içerikli nakillerde bulunmaktadır.³² Nesâî de eserinde çeşitli bölümlerde naklettiği rivayetleri diğer muhaddislerle benzer çerçevede kaydetmektedir.³³

Kütüb-i Sitte kaynaklarının fezâil rivayetlerini kullanımını ve yoğunluklarını gösteren bu bilgiler, aynı zamanda eserler arasındaki benzerlikleri ve farkları da ortaya koymaktadır. Buna göre Buhârî'nin naklettiği fezâil içerikli bilgiler diğer hadis kaynaklarıyla benzerlik göstermektedir; ancak bölümde tarihi bilgileri de kaydetmesi onu diğer *Kütüb-i Sitte* kaynaklarından ayırmakta ve bölüme özgünlük kazandırmaktadır. Bu noktada Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünde naklettiği Kur'ân tarihine dair rivayetlere ve muhtevalarına ulaşılması önemli görülmektedir. Bununla beraber Buhârî, fezâil temalı rivayetlerin yanı sıra Kur'ân tarihine dair nakillerde bulunan tek isim olduğu için bu yönüyle özgün kalmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın devam eden başlıklarında sadece Buhârî'nin rivayetlerine yer verilmekte, rivayetlerin muhtevaları diğer kaynaklarla mukayeseli bir şekilde değil, konu bağlamında analiz edilmektedir.

2. Âyetlerin Bazılarının Diğerlerinden Faziletli Olması

Fezâilü'l-Kur'ân bölümünün ilk bâb başlığı “vahyin nüzulü nasıldır ve ilk nâzil olan nedir? İbn Abbas; “el-Müheymin³⁴ el-emîn demektir, Kur'ân kendinden önceki her bir kitâb üzerine emîndir” demiştir.” şeklinde kaydedilmektedir.³⁵ Başlıkta kaydettiği Kur'ân'ı el-Müheymin ve el-Emîn olarak isimlendiren âyet ve rivayet, Kur'ân'ın diğer kitaplara karşı denetleyici ve doğrulayıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Zira Buhârî'nin

²⁴ Müslim, “Kitâbu's-Salât”, 49-50 (No. 275'ten 284'e kadar).

²⁵ İbn Mâce, “Kitâbu'l-Edeb”, 52.

²⁶ İbn Mâce, “Kitâbu'l-Edeb”, 52 (No. 3779'dan 3789'a kadar).

²⁷ Ebû Dâvûd, “Kitâbu's-Salât”, 347.

²⁸ Ebû Dâvûd, “Kitâbu's-Salât”, 347 (No. 1445'ten 1467'ye kadar).

²⁹ Ebû Dâvûd, “Kitâbu's-Salât”, 347 (No. 1468'den 1471'e kadar).

³⁰ Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 42.

³¹ Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 42 (2875'ten 2903'e kadar).

³² Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 42 (2903'ten 2926'ya kadar).

³³ Fezâil rivayetleriyle ilgili bk.: Ömer Faruk Akpınar, “Fezâilü'l-Kur'ân Edebiyatı”, 182.; Saliha Türcan, “Fezâilü'l-Kur'ân Rivayetlerinin Kullanımında Farklı Bir Yaklaşım: İbn Kesîr'in Fezâilü'l-Kur'ân'ı”, 204.

³⁴ Mâide, 5/48.

³⁵ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 1.

sadece ismini kaydettiği; ancak İbn Abbas'a atıfla tefsirini verdiği Mâide sûresinin 48. âyetinde "Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları denetleyici olarak bu kitabı hak ile indirdik." buyrulması Kur'an'ın diğer semâvî kitaplara üstünlüğünü göstermektedir.³⁶

Bölüm ile ilişkisi bakımından bâbdaki bu ibare Kur'an'ın indirilen diğer kitap ve suhuftan faziletli olduğuna işaret etmektedir.³⁷ Çünkü Kur'an, diğer semavî kitapların hükümlerini doğrulamakta veya nesh etmektedir.³⁸ Kur'an âyetleri, yine Allah Teâlâ'nın kelâmı olduğu kesin olan kutsal metinleri tasdik ederken veya nesh ederken onlardan faziletli/üstün konumda bulunmuş olmaktadır. Bu değeri Allah Teâlâ'nın verdiği Mâide sûresinin 48. âyetinden ulaşılmaktadır. Dolayısıyla Buhârî'nin bu âyete ve tefsirine atıfla bölüme başlaması da bazı âyetlerin diğerlerinden faziletli olabileceği kanaatinde olduğunu göstermektedir.³⁹ Söz konusu fazilet veya üstünlük yine Allah ve Resulü'nün takdiri doğrultusunda bilinmekte ve kabul edilmektedir. Ayrıca bu fazilet kabul veya reddi noktasında değil, rivayetlerin bildirdiği üzere tesir ve sevabı noktasında ortaya çıkmaktadır.⁴⁰

3. Kur'an Vahyinin Nüzul Süreci

Fezâilü'l-Kur'an'ın ilk bâb başlığındaki ibare *Sahih*'in birinci kitabı olan *Bed'ü'l-Vahy*⁴¹ ifadesinden farklıdır. Zira *bed'ü'l-vahy* ibaresinde vahyin başlangıcından bahsedilerek sâdik rüyalar da konuya dahil edilmektedir. Birinci kitabın bâblarında "keyfe ye'tîke'l-vahy/vahiy sana nasıl gelirdi?" şeklinde ifadelerin olması, ayrıca Hz. Âişe'den nakledilen "sâdik rüyalarla başlamıştır" verisi⁴² vahyin ve risâletin başlangıcına dair bilgiler vermektedir. Ancak *Fezâilü'l-Kur'an* bölümünün bu ilk bâb başlığında "vahyin nüzulü nasıldır" denilirken metlûv vahiyden, yani Kur'an âyetlerinin nüzulünden bahsedildiği anlaşılmaktadır.⁴³ Dolayısıyla Buhârî bu bölümde sadece Kur'an'ı konu edindiğini göstermektedir. Bölümün ve bâbın sâdik rüyalar veya risâlet ile ilgili hususlara yer vermemesi, ayrıca ihtiva ettiği rivayetlerin ve bilgilerin tamamının Kur'an ile ilgili olması bu çıkarımı desteklemektedir. Bâb başlığının devam ifadeleri olarak Kur'an'ın 'el-Müheymîn' ismine yer verilmesi⁴⁴ ve bu ismin de 'el-Emîn' şeklinde İbn Abbas'a atıfla tefsir edilmesi bâbın doğrudan Kur'an ile ilişkisini göstermektedir.⁴⁵

Bölümün ilk bâbının birinci rivayeti olarak "Resulullah, kendisine Kur'an indirilir olduğu halde on yıl Mekke'de, on yıl da Medine'de kalmıştır."⁴⁶ bilgisinin nakledilmesi Kur'an âyetlerinin nüzulüne dair bilgi verildiğini göstermektedir. Medine döneminin on yıl

³⁶ Ebu'l-Abbas el-Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî li Şerhi Sahih-i Buhârî*, (Y.y.: el-Mektebetü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1905), 7/443.

³⁷ Bedrüddîn el-Aynî, *'Umdetü'l-Kârî*, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, t.s.), 20/12.

³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb, I-XIII (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 9/4.

³⁹ İbn Hacer'in söz konusu âyet ve İbn Abbas rivayetiyle ilgili değerlendirmeleri için bk.: İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/4. Kastallânî'nin de Allah'ın kelâmından bazılarının diğerlerinden faziletli olmasıyla ilgili tartışmaya dair alıntı ve değerlendirmeleri için bk.: el-Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî*, 7/443.

⁴⁰ Örnek olarak bk.: Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 9 (No. 5006); Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 14 (No. 5016-5017).

⁴¹ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1.

⁴² Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No. 1).

⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/4.

⁴⁴ Mâide, 5/48.

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/4.; el-Aynî, *'Umdetü'l-Kârî*, 20/12.

⁴⁶ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 1 (No. 4978).

sürdüğü noktasında tartışma olmamakla beraber Mekke döneminin on üç yıl sürdüğü bilgisi öne çıkmaktadır. Esasen Buhârî de burada Mekke ve Medine dönemlerinin on'ar yıl sürdüğünü söylememektedir; vahyin indiriliş süresini belirtmekte, yani Kur'ân indirilir olduğu halde on yıl Mekke'de, on yıl da Medine'de kaldığını ifade etmektedir. Buhârî Mekke döneminin on yıl sürdüğünü söylemesi durumunda Resulullah'ın altmış yaşında vefat ettiğini belirtmiş olacaktır ki bu açık ve sahih verilerle çelişmektedir. Dolayısıyla Buhârî'nin buradaki ifadesi 'Mekke döneminde Kur'ân âyetleri on yıl boyunca münecemen indirildi' anlamına gelmektedir. Buna göre on üç yıllık Mekke döneminin on yılı Kur'ân âyetlerinin münecemen indirilmesiyle geçmiştir.⁴⁷ Bu hesap hem Buhârî'nin Kur'ân âyetlerinin nüzulünden bahsettiğini göstermektedir hem de İbn Abbas'tan nakledilen "Resulullah, kendisine Kur'ân indirilir olduğu halde on yıl Mekke'de, on yıl da Medine'de kalmıştır." rivayetinin şerhini ortaya koymaktadır. Ayrıca Buhârî'nin naklettiği rivayetlerden ulaşılan bu bilgi İbn Abbas'tan nakledilen rivayetin diğer nakillere muhalefet ettiği vehmini de açıklığa kavuşturmaktadır.⁴⁸

Fezâilü'l-Kur'ân bölümünün ikinci rivayetinde ise Cebrâil'in Resulullah'a vahiy getirdiği, bazen beşer suretinde geldiği, büründüğü kılığın da Dihye el-Kelbî olduğu bilgileri yer almaktadır. Bu bilgileri nakleden râvi Ümmü Seleme'dir. Rivayete göre Ümmü Seleme Resulullah ile evliyken ve yanında bulunuyorken Cebrâil gelmiş ve Dihye el-Kelbî suretinde ona da görünmüştür.⁴⁹ Ümmü Seleme'nin hicretin dördüncü yılında Resulullah ile evlendiği bilindiğine göre⁵⁰ söz konusu hadise Medine döneminin ilk yarısından sonra gerçekleşmiştir. Buna göre vahyin kaç yıl sürdüğünü belirten rivayetin akabinde gelen bu bilgi vahyin peyderpey indirildiğini göstermektedir. Nitekim bâbın dördüncü rivayetinde Resulullah'ın vefat edinceye kadar vahiy aldığı anlatılmaktadır.⁵¹ Keza bu rivayetin de Kur'ân vahyinin peyderpey indirildiğini ifade etmek üzere kaydedildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla rivayetlerin sıralamasından ve rivayetlerde aktarılan bilgilerden anlaşıldığı üzere Buhârî Kur'ân vahyinin yirmi yıl boyunca peyderpey indirilmesine atıfta bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Yoksa risâletin başlangıcındaki kesinti süresi buna dahil edilmemektedir.

Bâbın beşinci rivayetinde ise vahyin kısa süreli gecikmelerinden birisi olarak Duhâ süresinin nüzulündeki iki günlük gecikme bilgisi kaydedilmektedir.⁵² Buhârî'nin Kur'ân vahyinin peyderpey indirildiğini tespit eden rivayetleri naklettikten sonra bu veriyi nakletmesi Kur'ân vahyinde zaman zaman kısa süreli gecikmelerin olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Zira Duhâ süresinin sebeb-i nüzulünü anlatan rivayet âyetlerin bir veya iki gece geciktiğini söylemektedir. Buna göre söz konusu gecikmenin 'fetret' olarak isimlendirilemediği, 'gecikme' anlamının takdir edildiği, özellikle de bu gibi

⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/4.; el-Aynî, *'Umdetü'l-Kârî*, 20/12.; Molla Gürânî, *el-Kevseru'l-Cârî*, nşr. Şeyh Ahmed İzzü İnâye, (Beirut: y.y., 2008), 8/376.; el-Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî*, 7/443.

⁴⁸ Konuyla ilgili yakın zamanda yapılan tespitlere göre altı ay süren sâdık rüyalar ile iki buçuk yıl süren fetretü'l-vahy döneminin hesaba dahil edilmesi durumunda; üç yılın fetret dönemi, on yılın vahiy dönemi olduğu, buna göre Mekke döneminin on üç yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu araştırma ile Buhârî'de yer alan rivayetin hesabı birbiriyle örtüşüyor görülmektedir. Vahyin başlangıcı ve fetret döneminin süresiyle ilgili tespit ve değerlendirmeler için bk.: Murat Bahar, "İsrâfîl'in Fetretü'l-Vahy Döneminde İndirdiği 'el-Kelimete ve'-ş-Şey'" Vahyi", *Amasya İlahiyat Dergisi* 22 (Haziran 2024), 271-277. <https://doi.org/10.18498/amailad.1445016>.

⁴⁹ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1 (No. 4979).

⁵⁰ M. Yaşar Kandemir, "Ümmü Seleme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/328-330.

⁵¹ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1 (No. 4981).

⁵² Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1 (No. 4982).

durumların⁵³ Kur'ân vahyinin kesintiye uğraması anlamına gelmediği anlaşılmaktadır. Zira burada ilk fetretteki gibi bir kesintiden bahsedilmemektedir. Buhârî'nin aynı bâb içerisinde naklettiği birinci, ikinci ve dördüncü rivayetler bu çıkarıma açıkça işaret ederken üçüncü ve beşinci rivayetlerin dolaylı da olsa aynı amaca matuf oldukları görülmektedir. Çünkü birinci rivayete göre on yıl Mekke on yıl da Medine olmak üzere yirmi yıl vahiy gelmiştir, ikinci rivayete göre Resulullah'ın Ümmü Seleme ile evlenmesinden sonrasını gösteren Medine döneminin ikinci yarısında vahiy gelmeye devam etmektedir, dördüncü rivayette de vefat edinceye kadar kesintisiz bir şekilde vahiy aldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân vahyi kesintisiz olarak ancak peyderpey bir şekilde Resulullah'a indirilmiştir. Tek kesinti fetretü'l-vahy olarak kavramlaşan risâletin başlangıcında gerçekleşmiştir. Netice itibarıyla ilgili rivayetin Kur'ân tarihi açısından nüzûl sürecine ve vahyin müneccemen indirilişine yönelik önemli bilgiler taşıdığı ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar ifade edilenlerin yanı sıra *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümünün ilk bâbında vahyin geliş şekli (meleğin insan suretinde vahiy getirmesi) ve Duhâ sûresinin sebep-i nüzulü bilgilerinin de öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca Buhârî şârihleri fetretü'l-vahy döneminde İsrâfil'in Resulullah'ın yanında bulunduğunu, onun nübüvvetine eşlik ederek vahiy getirdiğini, dolayısıyla Resulullah'ın fetret döneminde yalnız kalmadığını belirtmektedir.⁵⁴ Bu açıklamalarını ise kibârü't-tâbiünden olan Şa'bî'nin (ö. 104/722) naklettiği sahih bir rivayete dayandırmaktadır. Şârihlerin söz konusu on yıl Mekke, on yıl da Medine bilgisinden mülhem fetretin üç yıl sürdüğünü ifade eden Şa'bî rivayetini naklettikleri anlaşılmaktadır. Bu bilgi de hem Buhârî ile ilgili yukarıdaki tespitleri desteklemekte hem de Kur'ân tarihinin önemli meselelerinden olan fetretü'l-vahy kavramına ve dönemin anlaşılmasına açılım getirmektedir.

4. Kur'ân'ın Kureyş Lehçesiyle İndirilmesi Meselesi

Buhârî ikinci bâb başlığının ilk rivayetinde Hz. Osman'ın "Kur'ân, Kureyş kabilesinin lehçesi üzere indirildi." ifadesini kaydetmektedir.⁵⁵ Ancak bu rivayet Kur'ân'ın yedi harf üzere indirildiğini belirten ve bu harfleri lehçeler şeklinde açıklayan rivayete⁵⁶ muhalefet etmektedir. Zira beşinci bâbdaki rivayette Kur'ân'ı farklı bir lehçeyle okuyan sahabîye Resulullah'ın "böyle de indirilmiştir." dediği görülmektedir. Ayrıca beşinci bâbın ilk rivayetinde Resulullah'ın "farklı okuyuşlar" için sürekli müracaat ettiği ve nihayetinde yedi farklı okuyuşa kadar çıkardığı bilgisi geçmektedir.⁵⁷ Beşinci bâbın bu ilk rivayeti, ikinci rivayetle ve ikinci bâbın rivayetiyle birlikte düşünüldüğünde bahis konusu "farklı okuyuşların" lehçeler olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ise ikinci bâbdaki Hz. Osman'ın sözüne yer veren rivayetle çelişki vehmi doğurmaktadır. Çünkü burada Kur'ân'ın Kureyş lehçesiyle indirildiği belirtilmektedir.⁵⁸ Buhârî'nin ise söz konusu muhalefeti gördüğü ve konuyla ilgili diğer bilgileri birlikte değerlendirdiği için bâb başlığına Kur'ân'ın Arapça

⁵³ İfk hadisesi sırasında ve Tebuk seferi zamanında vahyin geç gelmesi örneklerden bazılarıdır.

⁵⁴ Konuyla ilgili araştırmalar için bk.: Murat Bahar, "İsrâfil'in Fetretü'l-Vahy Döneminde İndirdiği 'el-Kelime ve'-Şey' Vahyi", 262-291.

⁵⁵ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2 (No. 4984).

⁵⁶ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4992).

⁵⁷ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4991).

⁵⁸ Molla Gürânî, *el-Keşşerü'l-Câri*, 8/378.

ve Kureyş lehçesi üzere indirildiğini kaydettiği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Zira “Arapça Kur’ân”⁶⁰ ve “Apaçık Arapça”⁶¹ âyetlerini bâb başlığında ayrıca zikretmesi de bu çıkarımı desteklemektedir. Dolayısıyla Buhârî’nin Kur’ân’ın Arapça indirildiğini söylemesi diğer lehçeleri de konuya dahil ettiğine işaret etmektedir. Kureyş lehçesine dikkat çekmesi ise Kur’ân’ın tamamının Kureyş lehçesi üzere indirildiğini belirtmek için değil, kesin olarak bilinen bir lehçesinin veya ilk indirildiği lehçenin Kureyş lehçesi olduğunu ortaya koymak içindir.⁶² Nitekim Kur’ân’ın indirildiği bölgede Arap dili konuşulmakta, birçok lehçe bulunmakta ve Resulullah da farklı lehçelerle okuyuşlara izin vermektedir. Bunu sahabenin çoğunluğu bildiği gibi ileri gelenlerinden olan Hz. Osman’ın da bilmesi gerekmektedir. Buna göre Hz. Osman’ın “Kureyş lehçesiyle indirilmiştir.” sözü bilinen kesin lehçenin Kureyş lehçesi olması, ilk lehçenin Kureyş lehçesi olması, ihtilaf durumunda en muteber olan lehçenin tercih edilmesi veya Kureyş lehçesini insanların çoğunun tanınması sebebiyle söylenmiş görünmektedir.⁶³ Ayrıca Buhârî’nin bâb başlığına Arap dilinin tamamını yansıtmaması bakımından Arapçayı mutlak manada kaydetmesi Kur’ân’ın tamamının Kureyş lehçesi ile indirildiği görüşüne şerh düştüğünü göstermektedir. Bu itibarla ikinci bâb başlığından Kur’ân’ın indirildiği dile ve indirildiği lehçelere atıfta bulunulduğu, konuyla ilgili çelişki vehmi doğuran rivayetlerin şerhine veciz bir şekilde yer verildiği söylenebilmektedir.

Bununla beraber bâbın ilk rivayetinde Kur’ân’ın istinsahını anlatan meşhur rivayetin muhtasar olarak nakledildiği, cem’ komisyonun isimleri, komisyon başkanının Zeyd b. Sâbit olduğu bilgileri yer almaktadır.⁶⁴ İkinci rivayette ise Resulullah’a vahyin gelmesi, vahyin geldiği sırada Resulullah’ta görülen haller, vahyin nüzulüne şahit olan sahabiler ve gelen vahyin akabinde Resulullah’ın teşrîde bulunması anlatılmaktadır.⁶⁵ Bu ikinci rivayet aynı zamanda Resulullah’ın gayr-i metluv vahiy aldığına delil olmaktadır.⁶⁶ Zira rivayette Resulullah’a Umre hakkında soru sorulduğu, bunun üzerine bir örtünün altına girdiği, örtünün altına bakan sahabînin onu yüzü kızarmış halde ve uykuya dalmış gibi sesler çıkarır halde gördüğü, örtüden çıktıktan sonra da soruya cevap teşkil eden hükmü bildirdiği anlatılmaktadır. Yani Umre hakkında sorulan soruya dair hükmü bildirmesi ve bu hükmün de Kur’ân’da yer almaması söz konusu vahyin gayr-i metluv olduğunu göstermektedir. Buna göre Buhârî ilgili bölümde Kur’ân’ın indirildiği lehçeye değil, Kur’ân indirildiği lehçelerden ilkinin ve en önde geleninin Kureyş lehçesi olduğuna dikkat çekerek; ayrıca rivayetlerin muhtevaları gereği gayr-i metluv vahiy ile ilgili verileri aktararak Kur’ân tarihinin vahyin dili, vahiy çeşitleri, cem’ komisyonunun isimleri gibi meselelerine açılım getirmektedir.

⁵⁹ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 2.

⁶⁰ Yûsuf, 12/2.; Tâhâ, 20/112.

⁶¹ Nahl, 16/103.; Şu’ara, 26/195.

⁶² İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 9/9.; el-Aynî, ‘*Umdetü’l-Kârî*, 20/14.; Molla Gürânî, *el-Keuseru’l-Cârî*, 8/378.; el-Kastallânî, *İrşâdû’s-Sârî*, 7/445.

⁶³ Konuyla ilgili yapılan değerlendirmeler ve geniş bilgi için bk.: İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 9/9.; el-Aynî, ‘*Umdetü’l-Kârî*, 20/14.

⁶⁴ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 2 (No. 4984).

⁶⁵ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 2 (No. 4985).

⁶⁶ Molla Gürânî, *el-Keuseru’l-Cârî*, 8/379.

5. Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsahıyla İlgili Bilgiler

*Fezâilü'l-Kur'ân'*ın üçüncü bâbında Kur'ân'ın cem' ve istinsah faaliyetlerini anlatan meşhur iki rivayet kaydedilmektedir.⁶⁷ Cem' rivayetine göre Yemâme savaşında şehit olanları duyan Hz. Ömer önce Hz. Ebû Bekir'i sonra da Zeyd b. Sâbit'i Kur'ân'ın toplanması konusunda ikna etmiştir. Temel gerekçesi ise şehitler sebebiyle Kur'ân'ı ezberleyenlerin sayılarının azalması ve bunun etkisiyle Kur'ân âyetlerinin en azından bir kısmının kaybolmasından korkmasıdır.⁶⁸ İstinsah rivayetine göre ise Ermenistan ve Azerbaycan fetihlerine katılan Huzeyfe b. Yemân Kur'ân'ın farklı şekillerde okunduğunu görmüş, bu çelişkili okuyuşları Hz. Osman'a bildirerek tedbir almasını istemiştir. Bunun üzerine Hz. Osman da Hafsa validemizde cem' edilmiş halde bulunan Mushaf'ı alarak istinsah ettirmiştir.⁶⁹ Buhârî'nin Kur'ân'ın nüzulüne ve indirildiği dile dair verdiği bilgilerden sonra cem' rivayetini kaydetmesi, Kur'ân'ın mevsûkiyetini hatırlatmak istemesiyle ilişkilendirilmektedir. Zira bu bâb ve rivayetler Kur'ân'ın tespit ve istinsahını ortaya koymakta, Kur'ân tarihi açısından ilerleme ve gelişim sürecini yansıtmaktadır. Bâbların ve rivayetlerin sıralaması da bu anlamda bütünlük oluşturmaktadır.

Diğer yandan rivayetlerde geçen bazı ibareler ise özellikle dikkat çekmektedir. Şöyle ki cem' rivayetinde Zeyd b. Sâbit'e hitaben "Kur'ân'ı tettebbu' et ve bir araya getir." denilmektedir.⁷⁰ Rivayette geçen "tettebbu'" lafzı bir şeyin peşine düşme, ardından gitme, takip etme anlamlarına gelmektedir.⁷¹ Dolayısıyla bu ibareye göre Zeyd b. Sâbit'ten âyetlerin peşine düşmesi, nerede kimde olduklarını bulup bir araya getirmesi istenmektedir. Zeyd b. Sâbit'in kendisinin yazmasını veya bildiklerini kaydetmesinin istenmediği⁷² görülmektedir; sahabede bulunanların peşine düşmesi ve bunları bularak bir araya getirmesi beklenmektedir.⁷³ Bununla beraber söz konusu ibarenin öncesinde "Sen Resulullah için Kur'ân vahyi yazıyordun." ifadesi kaydedilmektedir.⁷⁴ Metinde yer alan "tettebbu'" lafzı ile rivayetteki bu ibare bütünlük çerçevesinde değerlendirildiğinde Zeyd b. Sâbit'in bütün âyetleri bildiği manasına ulaşılmaktadır. Çünkü metin Zeyd b. Sâbit'in bunları gördüğünü bildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca rivayette geçen bu iki ibare, *yazılan* âyetlerin peşine düşmesinin istendiğini göstermektedir. Ezbere bildiklerini yazıya dökmesi veya ezbere bilinenleri toplaması istenmemiş olmaktadır. Bu sebeple olsa gerek Zeyd b. Sâbit *Tevbe* sûresinin son âyetlerini sadece bir kişide bulduğunu belirtmektedir.⁷⁵ Kendi bildiklerini yazması veya ezbere bilinenlerin toplanması kastedilmiş olsaydı kendisi, komisyon ve halife de dahil olmak üzere hatırı sayılır sayıda hafızın ilgili âyetleri direkt kaydetmesi gerekirdi. Halbuki âyetlerin eksikliğini fark eden Zeyd b. Sâbit olmasına rağmen yine de yazmadığı ve ilgili âyetleri yazılı olarak bulduktan sonra Mushaf'a aldığı bilinmektedir.⁷⁶ Keza "bu âyetlere tek kişiden

⁶⁷ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5.

⁶⁸ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4991).

⁶⁹ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4992).

⁷⁰ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4991).

⁷¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semerrâ'î (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 2/78.

⁷² Burada Zeyd b. Sâbit denilirken bütün komisyon kastedilmektedir. Komisyon başkanı olması sebebiyle sadece onun ismi ve ne yaptığı zikredilmektedir. Yoksa faaliyetlerin tamamının komisyona ait olduğu açıktır.

⁷³ el-Kastallânî, *İrşâdû's-Sâri*, 7/447.

⁷⁴ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4991).

⁷⁵ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4991 ve 4992).

⁷⁶ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4992).

ulaşıldığı” belirtilirken de “âyetlerin yazılı metnine tek kişiden ulaşıldığı” anlamı ortaya çıkmaktadır.

Cem’ ve istinsah rivayetlerini kaydeden Buhârî’nin metinlerindeki dikkat çeken ikinci husus ise cem’ rivayetinde eksik âyetlerin Ebû Huzeyme el-Ensârî’nin yanında bulunduğu, istinsah rivayetinde ise Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’nin yanında bulunduğu kaydedilmesidir.⁷⁷ Konuyla ilgili yapılan bir araştırmaya göre rivayetlerdeki sahabînin ismi Muhammed b. Zürrâre b. Abdillâh b. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî el-Hudmî el-Evsî el-Medînî’dir.⁷⁸ Buna göre eksik âyetlerin yazılı olarak ulaşıldığı ismin Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu araştırmada da belirtildiği üzere Huzeyme b. Sâbit’in rivayetle meşhur olmaması ve Huzeyme adında başka sahabîlerin de bulunması Huzeyme’nin yukarıdaki lakabına işaret etme ihtiyacını ortaya çıkarmış görünmektedir.⁷⁹

Buhârî’nin naklettiği bu rivayetlerden Kur’ân tarihi alanıyla ilgili başka bilgilere de ulaşılabilmektedir. Bilgiler Buhârî’nin naklettiği rivayetler esas alınarak ortaya konulmaktadır. Nispeten daha meşhur olan ve öz olarak ulaşılan bilgilerden bazıları şöyledir: I) Sadece Yemâme bilgisine dayanılsa bile Kur’ân’ı ezberleyen hafız sayısının yüzün üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira yetmiş kadar hafızın şehit edilmesi ve geride en az bu kadarının kalması sayının yüzün üzerinde olduğunu göstermektedir. II) Kur’ân âyetlerinin tamamı Resulullah vefat etmeden önce yazıya geçirilmiştir. Çünkü Hz. Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit’e yazılanları takip edip toplayarak Kur’ân’ı bir araya getirmesini söylemiştir. III) Cem’ edilen Mushaf önce Hz. Ebû Bekir’in, sonra Hz. Ömer’in, vefatlarının ardından ise Hafsa validemizin yanında muhafaza edilmiştir.⁸⁰ IV) Nüshalar İmam Mushaf esas alınarak istinsah edilmiştir. V) Bir harfin veya ibarenin yazımında ihtilaf edilmesi halinde ilk lehçe veya en çok tanınan lehçe olarak Kureyş lehçesi esas alınmıştır. VI) İstinsah edilen Mushaf’lara uymayan bütün kişisel Mushaf’lar ve sayfeler imha edilmiştir. VII) Huzeyme b. Sâbit’in yanında yazılı olarak bulunan âyetlerin Mushaf’a yazılmasındaki esas unsur Zeyd b. Sâbit’in eksik âyet olduğunu fark etmesidir. Kaynaklarda Huzeyme rivayetinden başka bir bilgiden bahsedilmemesi, Kur’ân’da başka bir eksik olmadığına yönelik komisyonun ve dönemin ileri gelen sahabîlerinin icması olduğunu göstermektedir. VIII) Buhârî’nin dördüncü bâbda⁸¹ benzer metinleri kaydetmesine istinaden; Zeyd b. Sâbit’in Resulullah’ın vahiy kâtiplerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. IX) Kur’ân âyetlerinden bazıları hurma dallarına, ince taş levhalara⁸² ve kürek kemiklerine⁸³ yazılmıştır. *Fezâilü’l-Kur’ân*’da nakledilen bu bilgiler öz mahiyette olsalar da şöhret kazanmışlar ve Kur’ân tarihi başta olmak üzere birçok alanda temel veri halini almışlardır.

⁷⁷ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5 (No. 4991 ve 4992).

⁷⁸ Abdulvahap Özsoy, “Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Hüzeyme’nin Şahitliği Örneği-” *Ekev Akademik Dergisi* 65 (2016), 19.

⁷⁹ Konuyla ilgili değerlendirmeler ve geniş bilgi için bk.: İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 9/11-12.; el-Aynî, *‘Umdetü’l-Kârî*, 20/16; Abdulvahap Özsoy, “Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Hüzeyme’nin Şahitliği Örneği-” 31.

⁸⁰ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5 (No. 4991).

⁸¹ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 4.

⁸² Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5 (No. 4986).

⁸³ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5 (No. 4989).

6. Yedi Harf Konusunda Buhârî'nin Tercihi

Buhârî, “Kur’ân yedi harf üzere indirildi.” ismiyle kaydettiği beşinci bâb başlığında iki rivayet nakletmektedir. Birincisinde Resulullah’ın “Cibrîl bana Kur’ân’ı bir harf üzere okuttu. Ben sürekli ona müracaat ederek artırmasını istedim. Nihayetinde yedi harf oluncaya kadar bu okuyuşları artırdı.” buyruğunu nakletmektedir.⁸⁴ İkinci rivayette ise Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakîm arasında geçen Kur’ân’ı yanlış/doğru okuma tartışmasına yer verilmektedir. Rivayete göre Hz. Ömer Hişâm’ı Furkân sûresini okurken iştmiş; ancak onun okuyuşunun kendi ezberindekinden farklı olduğunu görmüştür. Bunun üzerine Resulullah’ın yanına gitmişler ve Resulullah her ikisinin okuyuşu için de “Böyle indirildi” buyurmuştur.⁸⁵

Buhârî’nin naklettiği rivayetlerden ve kaydettiği bâb başlıklarından Yedi Harf ile kastedilenin kıraat veya lehçe olduğu anlaşılmaktadır. Zira birinci rivayet nispeten muğlak olsa da ikinci rivayette Hişâm’ın namazdayken Furkân sûresini okumasından bahsedilmekte, üstelik Hz. Ömer’in de bu okuyuşa itirazı kaydedilmektedir. Rivayetteki diğer ibarelere göre Hz. Ömer de Hişâm da “okuyuşlarını” Resulullah’tan bizzat öğrenmişlerdir. Buhârî şârihlerinin hemen tamamının aynı kanaati paylaşarak bu bölümde kıraatlerin veya lehçelerin kastedildiğini söylemeleri önemlidir.⁸⁶ Dolayısıyla Buhârî’nin *Fezâilü’l-Kur’ân* bölümünde naklettiği rivayetlerden hareketle onun “Yedi harf nâsih, mensûh, umum, husus, mücmel, mübeyyen ve müfesserdir” görüşünü kabul etmediği anlaşılmaktadır. Onun “emir, nehiy, talep, dua, haber, istihbar ve zecrdır” şeklindeki görüşe de katılmadığı anlaşılmaktadır. Veya “va’d, va’id, mutlak, mukayyed, tefsir, te’vil ve i’rabdır” görüşünü de “helâl, haram, muhkem, müteşâbih, inşâ ve ihbardır” görüşünü de tercih etmediği anlaşılmaktadır.⁸⁷ Dolayısıyla nakledilen rivayetlerden, muhtevalarından ve şerhlerinden hareketle Buhârî’nin yedi harfi, yedi kıraat veya yedi lehçe olarak anladığı söylenebilmektedir. Bu husus ise Kur’ân tarihinde erken dönemlerden itibaren süregelen yedi harf’in mahiyeti, resm-i Osmânî ile ilişkisi, Resulullah’a isnadı gibi tartışmalar noktasında Buhârî’nin yaklaşımına işaret etmekte, Kur’ân tarihindeki ilişkili meselelere katkıda bulunmaktadır.

7. Sûrelerin Nüzul Döneminde Tertibi Meselesi

Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân*’ın altıncı bâbını “Te’lîfu’l-Kur’ân” şeklinde isimlendirmektedir.⁸⁸ Bâbdaki rivayetler incelendiğinde Mushaf’ın cem’ veya istinsah edilmesinden bahsedilmediği görülmektedir. Kaldı ki Buhârî, cem’ ve istinsah faaliyetleri ile ilgili rivayetleri üçüncü bâbda “Kur’ân’ın Cem’i” başlığıyla kaydetmişti. Altıncı bâbda tekrar Kur’ân’ın cem’ edilmesine dair rivayetleri nakletmesi beklenmemektedir. Rivayetler incelendiğinde müellifin sûreleri, sıralamalarını, nüzul dönemlerini, uzunluklarını ve ihtiva ettikleri bazı âyetleri konu ettiği görülmektedir. Bu durum ise bâbın, sûrelerin ihtiva ettikleri âyetleri ve sûrelerin tertibini içerdiğini göstermektedir. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451) ve Kastallânî (ö. 923/1517) bu bâbın, sûrelerin içerdikleri

⁸⁴ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5 (No. 4991).

⁸⁵ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5 (No. 4992).

⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 9/23.; el-Aynî, ‘*Umdetü’l-Kârî*, 20/20.; Molla Gürânî, *el-Kevseru’l-Cârî*, 8/383.; el-Kastallânî, *İrşâdû’s-Sârî*, 7/451-452.

⁸⁷ Yedi Harf ile ilgili örnek tanımlamalar için bk.: Rebî b. Habîb, *el-Câmi’u’s-Sahîh (el-Müsned)*, nşr. Muhammed İdris-Âşûr Yûsuf (Beyrut: Dâru’l-Hikme, 1994), 28.

⁸⁸ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 6.

âyetleri veya sûrelerin Mushaf'ın içerisinde tertip edilmesini konu ettiğini söylemişlerdir.⁸⁹

Bâbın ihtiva ettiği rivayetlerin içerik ve muhtevaları da şârihlerin belirttiği üzere sûrelerin tertibini ortaya koymaktadır. Öyle ki ilk rivayette anlatıldığına göre Iraklı bir adam Hz. Âişe'ye gelerek Mushaf'ını göstermesini istemiş ve onun Mushaf'ına göre Kur'an'ı telif etmek istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine Hz. Âişe hangi sûreyi diğerinden önce okuduğunun bir önemi olmadığını ifade etmiş; ancak yine de âyetlerin nüzul dönemleri ile sûrelerin nüzul sırasına dair bildiklerini aktarmış ve kendi Mushaf'ını getirerek o kişiye âyet ve sûreleri imlâ ettirmiştir.⁹⁰ Rivayetten anlaşıldığı üzere Iraklı kişinin isteği ve konuyla ilgili söylemleri Mushaf'ın cem' ve istinsah edilmesinden önce gerçekleşmiştir.⁹¹ Çünkü Iraklı kişi konuşmasının başında Kur'an'ın düzensiz olarak okunduğunu söylemektedir. Buhârî'nin önceki bâblarda naklettiğine göre cem' ve istinsah faaliyetlerinde Kur'an iki kapak arasında ve belli bir düzen içerisinde toplanmış, nüshalar diğer bölgelere gönderilerek her yerde birlik sağlanmıştır. Dolayısıyla Iraklı kişinin söylemleri böyle bir birliğin henüz tesis edilmediğini gösterdiği gibi Hz. Âişe'den Mushaf'ını istediği için kendisine/ümmete henüz bu Mushaf'ların ulaşmadığını da ortaya koymaktadır.⁹²

Diğer yandan Hz. Âişe'nin henüz cem' ve istinsah faaliyetleri gerçekleşmese de sûrelerin birbirinden önce/sonra okunmasının önemi olmadığını belirtmesi düşündürücüdür. Halbuki Buhârî'nin de ileride naklettiği üzere mufassal veya tıval sûreler ardışık olarak okunmakta, arzalarda belli bir tertip takip edilmekte, Mushaf bu tertibe göre cem' edilmektedir. Bu bilgilerle beraber Hz. Âişe'nin devam eden ifadeleri incelendiğinde kendisinin âyetlerin nüzulünden ve ahkâmından bahsettiği anlaşılmaktadır. İçki yasağı ve zina yasağı örneklerini vermesi bu çıkarımı desteklemektedir. Ayrıca Hz. Âişe'nin bu ifadeleri henüz tertibin gerçekleşmediği, tertipsiz okuyuşlar sonucunda doğan problemlerle karşılaşmadığı, özellikle de sahabenin Mushaf'ı cem'/istinsah etmek suretiyle tertip hususunda icmâ etmediği döneme aittir. Bu bilgiler bütüncül olarak değerlendirildiğinde Hz. Âişe'nin Mushaf tertibine muhalefet ettiği söylenememektedir. Dolayısıyla bu verilerden hareketle Buhârî'nin tertibe muhalefet ettiği ileri sürülememektedir. Kaldı ki rivayette Hz. Âişe'nin bizzat kendisinin Mushaf tertip ettiği ve Iraklı kişinin bu Mushaf'a göre imlâda bulunduğu bilgisi âyetlerin tamamının birçok kimse tarafından yazıldığını vurgulamaktadır. Nitekim *Fezâilü'l-Kur'an*'ın sekizinci bâbındaki rivayetlerde Kur'an'ı iyi bilen sahabiler zikredilmektedir.⁹³ Rivayetlere göre Abdullah b. Mesud, Sâlim b. Ubeyd Mevlâ Ebû Huzeyfe, Muâz b. Cebel, Übey b. Ka'b Kur'an'ı en iyi bilen sahabilerdendir. Übey b. Ka'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebû Zeyd ve Ebu'd-Derdâ da âyetleri cem' edip şahsi Mushaf oluşturan sahabilerden bazılarıdır.

Rivayette ayrıca Mâide 5/90, Furkân 25/68 ve Kamer 54/46 âyetleri ile Bakara ve Nisâ sûrelerinin nüzul dönemlerinden bahsedildiği görülmektedir. Bu bilgilerin nakledilmesinin sûrelerin nüzul sırasıyla ilişkili olduğu açıktır. Zira ilk nâzil olan âyetin mufassaldan olduğunu belirten rivayet devam eden satırlarda söz konusu âyetleri ve

⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/11; 9/39.; el-Aynî, *'Umdetü'l-Kârî*, 20/21.; el-Kastallânî, *İrşâdü's-Sâri*, 7/453.

⁹⁰ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 6 (No. 4993).

⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/39.

⁹² Konuyla ilgili genel değerlendirmeler için bk.: İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/40.

⁹³ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 8 (No. 4999-5005).

sûreleri dönemlere ayırarak anlatmaktadır.⁹⁴ Âyet ve sûreleri ifade etmesinin ardından Hz. Âişe'nin Mushaf'ını çıkardığı ve Iraklı kişiye imlâ ettirdiği bilgisi yer aldığı için Hz. Âişe'nin şahsî Mushaf'ının nüzul sıralı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber bâbın ikinci rivayetinde İsrâ, Kehf, Meryem, Tâhâ ve Enbiyâ sûrelerinin tamamlanmış olan ilk sûreler oldukları ve bunların “atık” sûrelerden oldukları ifade edilmektedir.⁹⁵ “Atık” lafzı eski, çok erken zamana ait anlamlarına geldiğinden⁹⁶ bu sûrelerin Mekkî olduklarının kastedildiği anlaşılmaktadır.

Bâbın üçüncü rivayetinde A'lâ sûresinin Mekkî olduğu ifadesi geçmektedir.⁹⁷ Bâbın dördüncü rivayeti ise tertip konusunda nispeten daha kapsamlı bilgi vermektedir. Rivayete göre Resulullah yirmi sûreyi, her rekâtta iki sûre olacak şekilde ve ardışık olarak okumuştur. Bu okuması bir seferlik değil, genellikle yaptığı tilavettir. Bu bilgilerin ardından Alkame, ardışık olarak okunan sûreler ifadesiyle Mufassal sûrelerin öncesindeki yirmi sûrenin kastedildiğini söylemektedir. Ancak bu yirmi sûrenin İbn Mesud'un Mushaf tertibine göre olduğunu belirtmektedir.⁹⁸ İbn Mesud'un Mushaf'ı ise bilindiği üzere nüzul sırasıyla oluşturulmuştur.⁹⁹ Dolayısıyla İbn Mesud'un Mushaf tertibine uyarak İmam Mushaf'ın içerisinden yirmi sûrenin sırasına ulaşamayacağı açıktır. Zira rivayetin devamında yirmi sûrenin sonuncularının Hâ-mîmler olduğu bilgisi, İmam Mushaf'ın tertibinden başka bir tertipten bahsedildiğini göstermektedir. Bununla beraber Resulullah'ın bir rekâtta iki sûreyi ardışık olarak ve sürekli bir şekilde okumasından, ayrıca bu ardışık sûrelerin en az yirmi kadar olmasından anlaşıldığı üzere Mushaf ezberde ve namazlarda (nüzul sırası haricinde) belli bir tertip üzere takip edilmektedir. Rivayette bütün yirmi sûre kaydedilmemiş olsa da Hâ-mîm sûrelerinin zikredilmesi, bu sûrelerin tertibinin nüzûl döneminde tayin edildiğini göstermektedir. Bu noktada Kirmânî'nin benzer açıklamalar yaptıktan sonra söz konusu sûreleri naklettiği belirtilmelidir. Ona göre rivayette kastedilen yirmi sûrenin Rahmân-Necm, Kamer-Hâkka, Tûr-Zâriyât, Vâkı'a-Nûn, Me'âric-Nâzi'ât, Mutaaffîfîn-'Abese, Müddessir-Müzzemmil, İnsan-Kıyame, 'Amme-Mürselât, Duhân-Tekvîr şeklinde ikişerli gruplar halinde olduğu belirtilmelidir.¹⁰⁰ Buraya kadar ifade edilen bilgilerin işaret ettiği üzere Buhârî, en azından bazı sûrelerin Resulullah tarafından tertip edildiğini, nüzul döneminde bu tertibin bilindiğini ve tertibe uyulduğunu ifade etmiş görünmektedir.

8. Ramazan Arzalarının Mahiyeti

Buhârî *Fezâilü'l-Kur'an*'ın yedinci bâbında topladığı rivayetlerde Ramazan arzalarını anlatmaktadır.¹⁰¹ Arzalarla ilgili rivayetlerin bazı şerhlerine göre arzalar bir tür ders şeklinde icra edilmektedir.¹⁰² Ancak şârihlerin bu bölümde ve bâbda konuyla ilgili daha fazla açıklamasına ulaşamamaktadır. Buhârî'de geçen diğer arza rivayetlerinin bu konuyu desteklediği, şârihlerin kapsamlı açıklamalarının *Sahîh*'in başka bölümlerinde

⁹⁴ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 6 (No. 4993).

⁹⁵ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 6 (No. 4994).

⁹⁶ el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 20/23.

⁹⁷ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 6 (No. 4995).

⁹⁸ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 6 (No. 4996).

⁹⁹ Molla Gürânî, *el-Kevserü'l-Cârî*, 8/385.

¹⁰⁰ Şemsüddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ali b. Dahîlullah el-Avfî (Beyrut: y.y., t.s.), 19/14-15.

¹⁰¹ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 7 (No. 4997); Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 7 (No. 4998).

¹⁰² el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 19/15.; el-Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî*, 7/455.

yer aldığı bilinmektedir.¹⁰³ İlgili bölümlerdeki bilgilere ve şerhlerine göre Ramazan arzaları Resulullah'ın sadece mukabelede bulunduğu, bir tür hafızlık çalışması yaptığı veya indirilen âyetlerin kontrol edildiği oturumlar değildir. Zira Resulullah'a âyetler ezberletilmektedir, kendi takat ve iradesiyle ezberlemesi söz konusu değildir. Buna karşılık Ramazan arzalarında Resulullah'a âyetlerin nâsih-mensûhunun öğretildiği, mana-muhtevalarına dair bilgilerin verildiği, hüküm-hikmetine dair öğretilerde bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca arzalarda kıraatlerin, mahreçlerin ve diğer okuma âdâbının öğretildiği belirtilmektedir.

Bu bilgilerin kaynağı ise Buhârî'nin kaydettiği rivayetdeki "yudârisuhu" fiili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ibareye göre Resulullah Cibrîl ile bir tür ders görmektedir. Bu derslerde de bazı bilgileri almaktadır ki söz konusu bilgiler bahsedildiği üzere nâsih-mensûh, mana-muhteva, hüküm-hikmet, kıraat, mahreç gibi yine Kur'an ile ilgili öğretilerdir. Bununla beraber Ramazan arzalarının "Sana okutacağız ve asla unutmayacaksın"¹⁰⁴ âyetinin tecelli ettiği oturumlar olduğu da belirtilmektedir. Şöyle ki âyette buyrulan "okutacağız" fiilinin arzalarda gerçekleştiği, "unutmayacaksın" takdirinin de arzaların icrası üzere ortaya çıktığı söylenmektedir.¹⁰⁵

Sonuç

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı hadis kaynağının *Fezâilü'l-Kur'an* bölümündeki rivayet tercihleri ve rivayetleri sıralama biçimi, onun sadece Kur'an'ın faziletleriyle ilgilenmediğini göstermektedir. Zira müellifin, bölümde yoğun bir şekilde Kur'an tarihi bilgilerine yer vermesi bölümün fezâil ve sevaplarla sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Öyle ki faziletlerle ilgili rivayetlerin öncesinde derlediği bâblar ve rivayetler konu ve metin itibarıyla doğrudan Kur'an tarihiyle ilgili olduğundan bu bilgilerin faziletlere geçmeden önce Kur'an'ın mevsûkiyetini ortaya koymak üzere nakledildiğini göstermektedir. *Fezâilü'l-Kur'an* bölümünde, âyet ve sûrelerin faziletlerinin yanı sıra, vahyin nüzûlü, Kur'an'ın dili, cem'i, istinsahı, te'lîfi, vahiy kâtipleri, yedi harf, arzalar gibi bâblara ve konulara yer verilmesi söz konusu yaklaşımı desteklemektedir.

Buhârî, bahis konusu bilgileri faziletlere dair kaydettiği verilerden önce, yani bir tür giriş olarak aktarmaktadır. Buhârî'nin faziletlerle ilgili nakillerde bulunmadan önce Kur'an'a, âyetlere ve vahyin nüzûlüne dair tercih ettiği birtakım bilgilere yer vermek için bu bâbları kaydettiği anlaşılmaktadır. Buna göre onun, faziletlerle ilgili tespit ve değerlendirmelerinin zeminini oluşturmak amacıyla Kur'an tarihine dair kabullerini aktardığı söylenebilmektedir. Yani *Fezâilü'l-Kur'an* bölümünün belirli tematik başlıklar altında gruplanmış rivayetleri barındırdığı ifade edilebilmektedir. Söz konusu bilgilere ise zaman zaman bâb başlıklarından ulaşılrken, genellikle bâb konusuyla ilişkilendirdiği rivayetlerin muhteva analizlerinden elde edilmektedir. Örneğin bölümde Kur'an'ın parça parça nüzûlüne, Hz. Peygamber döneminde yazıya geçirilmesine ve sahabe döneminde cem' ve istinsah edilmesine dair rivayetler aktarılmaktadır. Bunlar ise Kur'an tarihi bakımından temel kaynak niteliğindedir ve Kur'an'ın mevsûkiyetini ortaya koyan verilerden bazılarıdır.

¹⁰³ Murat Bahar, *Buhârî Şerhlerinde Tefsir Bilgisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2024), 193-194.

¹⁰⁴ A'lâ, 87/6.

¹⁰⁵ Arzaların bir tür ders şeklinde icra edildiğine dair Buhârî rivayetleri ve şarihlerin bütüncül açıklamaları için bk.: Murat Bahar, *Buhârî Şerhlerinde Tefsir Bilgisi*, 193-198.

Bu bağlamda Kur'ân'ın indiriliş süreciyle ilgili rivayetlerde vahyin sürekliliğini, peyderpey nüzulünü ve iniş biçimini vurgulayan bilgileri öne çıkarmaktadır. Resulullah'a gelen vahyin sürekliliğini destekleyen rivayetler hem nüzul sürecini aktarmakta hem de Kur'ân'ın ilahî koruma altında olduğu fikrini telkin etmektedir. Buhârî'nin rivayetleri tematik olarak sıralama biçimi de bu metodolojik bakışın bir yansıması olmaktadır. Keza ilk bâblarda yer alan rivayetlerde vahyin nüzul süreci, dili ve fetret dönemine dair bilgiler dikkat çekerken ikinci bâbda Kureyş lehçesi meselesi gündeme getirilmektedir. Bu konu yedi harf rivayetleriyle birlikte ele alınarak çözüm aranmaktadır. Kur'ân'ın yalnızca Kureyş lehçesiyle indirildiği yaklaşımına karşılık olarak farklı kıraat ve lehçeleri içeren yedi harf anlayışına yer verilmektedir. Bunlar Buhârî'nin çok yönlü bir aktarım hedeflediğine işaret etmekte, tartışmalı konularla ilgili tercihlerini yansıttığını göstermektedir. Ayrıca burada Buhârî'nin sistematik bir tercih ortaya koyduğu, bununla beraber diğer görüşleri dışlamadığı, sadece baskın olan yorumu öne çıkararak sahih rivayetler temelinde bir anlayış geliştirdiği görülmektedir.

Çalışma kapsamında dikkat çeken bölümlerden biri Kur'ân'ın cem' ve istinsah faaliyetlerine ilişkin üçüncü bâbdaki rivayetlerdir. Buhârî'nin burada kullandığı rivayet sıralaması ve metinlerdeki ibarelerin detayları, Kur'ân'ın yazıya geçirilme ve korunma süreçlerine dair bilgiler sunmaktadır. Özellikle "tettebbu'" fiili, Kur'ân'ın ezberden değil yazılı malzemelerden yola çıkılarak cem' edildiği sonucuna götürmektedir. Bu da Kur'ân'ın güvenilir bir şekilde aktarılmasında yazılı belgelerin merkezi rolünü ortaya koymaktadır. Ayrıca Huzeyme b. Sâbit'e dair verdiği bilgiler Kur'ân tarihinin önemli konularından olan "Kur'ân âyetlerinin tespitinde iki şahit şartı", "âyetlerin korunmuşluğu ve Mushaf'ın mevsûkiyeti" gibi meselelere katkı sağlamaktadır. Bununla beraber bâbdaki bilgilerin bütünü, Kur'ân metninin oluşum sürecinde sahabenin hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Mushaf tertibi konusundaki rivayetlerde ise Hz. Âişe'nin şahsi Mushaf'ına atıfta bulunulması hem sahabe arasında Mushaf'ların farklı tertiplerde olabileceğine hem de cem' süreci öncesi dönemde farklı okuyuş şekillerinin mümkün olduğuna işaret etmektedir. Ancak Buhârî bu bilgileri nihai Mushaf tertibiyle çelişmeyecek şekilde sunmaktadır. Hz. Osman döneminde oluşturulan İmam Mushaf'ın otoritesini dolaylı olarak teyit etmektedir. Bu noktada Hz. Âişe'nin nüzul sırasına göre Mushaf tertibi yapması ile cem' ve istinsah süreçlerinde takip edilen Mushaf düzeni arasındaki farklılıkların geçici bir durum olduğunu ortaya koymaktadır. Buhârî'nin Ramazan arzalarına dair rivayetleri de Kur'ân öğretiminin mahiyetini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır. Bu arzaların sadece bir mukabele değil, aynı zamanda öğretim ve ders içerikli oturumlar olduğunu ifade eden rivayetler, Kur'ân'ın sadece lafız olarak değil, anlam, hüküm ve kıraat açısından da Resulullah'a öğretildiği görüşünü desteklemektedir. Bu durum Kur'ân'ın hem lafzının hem de manasının vahiy kapsamında değerlendirildiği anlayışını güçlendirmektedir.

Araştırmada elde edilen bilgi ve çıkarımlar Buhârî'nin hadis disiplini içerisinde Kur'ân tarihi konularına dair kapsamlı ve derin bir bilgi düzeyine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla genelde bütün *el-Câmi'u's-Sahîh*, özelde ise Buhârî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* bölümü Kur'ân'ın tarihi süreçlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Bu rivayetler hem hadis hem de tefsir disiplini açısından önemli bir kaynak olmakla birlikte Kur'ân'ın indirilişi, toplanması, kıraat farklılıkları ve tertibi gibi temel meselelerin erken dönem İslâm toplumundaki algı ve uygulamalarını anlamak açısından da veri sunmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- el-A'zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Akpınar, Ömer Faruk. "Fezâilü'l-Kur'ân Edebiyatı". *İSTEM* 17 (Aralık 2011), 177-194.
- el-Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-Bârî*. nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- el-Aynî, Bedrüddîn. *'Umdetü'l-Kârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.s..
- Bahar, Murat. "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inde Tefsir Bilgisi". *Eskiye* 52 (Mart 2024), 325-350. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1412267>.
- Bahar, Murat. "İsrâfil'in Fetretü'l-Vahy Döneminde İndirdiği 'el-Kelimete ve's-Şey' Vahyi". *Amasya İlahiyat Dergisi* 22 (Haziran 2024), 262-291. <https://doi.org/10.18498/amailad.1445016>.
- Bahar, Murat. *Buhârî Şerhlerinde Tefsir Bilgisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2024.
- Birişik, Abdulhamit. "Kitâbu't-Tefsîr ve Kitâbu Fedâilî'i-Kur'ân Çerçevesinde Bedrüddîn Aynî'nin Tefsirciliği". *Uluslararası Bedrüddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*. ed. Recep Tuzcu. Gaziantep: TDV Yayınları, 2013.
- Buhârî. *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar*. nşr. Muhammed en-Nâsir. I-IX. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. nşr. Adil Muhammed Ammâr Abbas. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- Halîl b. Ahmed, el-Ferâhidî. *Kitâbu'l-'Ayn*. nşr. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semerrâî. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Güler, Zekeriya. "Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine", Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/2 (2015), 13.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1980.
- Rebî' b. Habîb, Ebû Amr. *el-Câmi'u's-Sahîh (el-Müsned)*. nşr. Muhammed İdris-Âşûr Yûsuf. Beyrut: Dâru'l-Hikme, 1994.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. nşr. Şu'ayb Arna'ût. Y.y.: Dâru Risâlet'il-Âlemiyye, 2009.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ümmü Seleme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- el-Kastallânî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Sahîh-i Buhârî*. Y.y.: el-Mektebetü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1905.
- el-Kirmânî, Şemsüddîn. *el-Kevâkibu'd-Derâî fi Şerhi Sahîh-i'l-Buhârî*. nşr. Ali b. Dahîlullah el-Avfî. Beyrut: y.y., t.s.
- Molla Gürânî, Şihâbuddîn İsmail b. Osman. *el-Kevserü'l-Cârî*. nşr. Şeyh Ahmed İzzü İnâye. Beyrut: y.y., 2008.

Motzki, Harald. *The Origins of Islamic Jurisprudence*. Leiden: Brill, 2002.

Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhtasar*. nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Özsoy, Abdulvahap. "Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Hüzeyme'nin Şahitliği Örneği-". *Ekev Akademi Dergisi* 65 (2016), 1-41.

Sancaklı, Saffet. "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 72/ (Aralık, 2019), 25-28.

Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

et-Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. nşr. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Türçan, Saliha. "Fezâilü'l-Kur'ân Rivayetlerinin Kullanımında Farklı Bir Yaklaşım: İbn Kesîr'in Fezâilü'l-Kur'ân'ı". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 61-81. <https://doi.org/10.52637/kiid.906197>.

Yücel, Ekrem. "Buhârî'nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması (el-Câmi'u's-Sahîh Özelinde)", *Tarih Okulu Dergisi* 14/52 (Haziran, 2021), 2140.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh ed-Dîmaşkî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.